

Розділ VII

ТОВАРОПОСТАЧАННЯ Й СПОЖИВАННЯ

Матеріали результатів обстежень сімейних бюджетів та рівня харчування робітників УСРР, проведені в 1920-х рр., надають можливість вивчення змін рівня й структури споживання їх родин. Відповідні дослідження активно проводилися статистиками, які керували бюджетними обстеженнями. На жаль, вони обмежилися розглядом проблеми в хронологічних межах до 1928 р.¹

У працях українських радянських істориків, котрі в 1960–1970-ті рр. поновили вивчення проблеми матеріального споживання у контексті економічної історії, як правило, напрацюванням попередників не приділялося належної уваги. Єдиним із дослідників, хто зауважив необхідність продовження дослідницької традиції радянських статистиків 1920-х рр. щодо аналізу результатів бюджетних обстежень, був В. Довгопол. На основі їх даних, отриманих 1926/27–1928/29 рр., він визначив структуру витратного бюджету робітничих родин і споживання ними продовольчих продуктів. Однак у силу ідеологічних обмежень автор не зміг провести неупереджений аналіз причин, котрі зумовили структурні зміни витратного бюджету. Тому деякі з його думок «зависають» як недоведені, хоча є й обґрунтовані.

Зокрема В. Довгопол довів, що головним фактором, що спричинив збільшення витрат на харчування, був неврожай 1928 р. В той же час зростання витрат на житло він помилково обґрунтовував збільшенням забезпеченості ним робітників, якого насправді не було. Цю думку В. Довгопол підтверджував не відповідними

показниками, а даними про збільшення житлобудівництва в УСРР. Крім того, він ігнорував відомості про тарифи на житло та комунальні послуги. Скорочення витрат на придбання одягу, взуття, господарських речей і меблів він пояснював виключно зниженням цін на ці товари, залишаючи поза увагою припущення, що вони могли зменшуватися й внаслідок збільшення витрат на харчування, тобто за умовою погіршення життєвих умов².

Для решти радянських істориків пріоритетним став інший напрямок дослідження. В центрі їх уваги опинилося товарозабезпечення робітників, а також суміжні з ним проблеми, які визначали рівень і якість останнього. Науковці намагалися з'ясувати обсяги виробництва продовольства та промислових товарів у республіці, відповідність їх наявного фонду споживчому попиту, а також наслідки державної політики ціноутворення. Тобто їх цікавили чинники, від котрих залежав реальний рівень заробітків робітників. Не залишилася поза увагою дослідників і діяльність радянських державних і кооперативних торгових закладів й особливо робітничої кооперації, яка в зв'язку з витисненням приватника зі сфери торгівлі мала перебрати на себе першочергову роль у товаропостачанні робітників.

Не всі із зазначених проблем набули рівноцінного висвітлення. Більш ґрунтовно досліджено роботу кооперативних закладів. Через відсутність необхідних статистичних даних не визначено динаміку цін на споживчі товари. Фрагментарно висвітлено і проблему задоволення попиту робітників на дефіцитні продовольчі й промислові товари, особливо в кризових умовах початку та кінця 1920-х рр.

Першим з українських істориків, хто визнав факт товарної кризи 1928/1929 р. і намагався з'ясувати її причини, був О. Слущкий. Він вважав, що цю кризу було зумовлено низкою причин. По-перше, — неврожаєм 1928 р., по-друге, перекиданням частини фондів дефіцитних промислових виробів, призначених для робкоопів, на село задля стимулювання хлібозаготівель, які

знаходилися під загрозою зриву; по-третє, скороченням торгівельної мережі внаслідок стрімкого згортання приватного сектора й повільного розгортання державно-кооперативного; по-четверте, випередженням темпів зростання купівельної спроможності населення порівняно зі збільшенням фонду товарів народного споживання, по-п'яте розкраданням кооперативних фондів відповідальними працівниками. Вивчаючи систему нормованого постачання робітників, О. Слуцький зауважив на прорахунках радянської влади під час її запровадження — відсутності уніфікації продовольчих пайків та їх недостатній соціальній диференціації, що не відповідало класовій політиці.

В працях Г. Діденка розгляд проблеми товаропостачання робітників обмежено початковим періодом діяльності робітничої кооперації УСРР (до 1925 р.): показано асортимент товарів у робкоопах і ціни на них у порівнянні з приватними торговими закладами, зауважено на труднощах та недоліках розгортання кооперативної торгівлі, з'ясовано кількість пайщиків робітничих споживчих кооперативів і визначено їх частку серед робітничого населення³.

У сучасній історіографії проблема, що цікавить нас (рівень споживання робітників УСРР), не вивчається.

В даному розділі зроблено спробу проаналізувати зміни рівня й структури споживання робітників УСРР у хронологічних межах 1920-х рр. Зважаючи на суперечливість думок істориків щодо 1928/29 р., коли одні, посилаючись на статистичні дані про структуру витратного бюджету робітничих родин, стверджували про зростання останнього⁴, а інші на підставі факту запровадження нормованого товаропостачання робили висновок про його скорочення⁵, ми намагалися з'ясувати справжню ситуацію. Оскільки не знайдено статистичних даних про структуру бюджету із визначенням конкретних статей витрат у рублях, а не тільки у відсотках, ми оперували фактами про розміри товаропостачання.

Основну частину витратного бюджету робітників становили видатки на харчування. Найвищими вони були на початку 1920-х рр., а надалі до 1928/29 р., в зв'язку зі зростанням реального рівня їх заробітної плати поступово скорочувалися.

Руїнація сільського господарства під час війн та революцій, а також активне вивезення продовольчих запасів до РСФРР зумовили продовольчу кризу початку 1920 р. На жаль, статистичні обстеження рівня харчування міського й сільського населення не фіксували даних стосовно окремих соціальних груп, і зокрема щодо робітників. Проте відомо, що карткова система, впроваджена у 1920 р., не забезпечувала городян прожитковим мінімумом. Робітники і службовці отримували по картках лише чверть продуктів, котрі вони споживали, а решту купували за спекулятивними цінами на ринку. Якщо до світової війни (1909–1911 рр.) раціон городян України становив 3 тис. 458 ккал., то в жовтні — грудні 1920 р. — 2 тис. 582⁶. Навесні 1921 р. він впав до 2 тис. 391 ккал.,⁷ а у великих містах — до 2 тис. 281, або 75% прожиткового мінімуму⁸.

За роки війни погіршився якісний склад їжі. Основними продуктами харчування стали борошно та хліб. Найбільше скоротилося споживання м'яса й молока. Добове споживання хліба і круп городянами взимку 1920–1921 рр. щодо довоєнного рівня зменшилося на 20%, а м'яса — на 41%⁹.

Восени 1921 р. на півдні України спалахнув голод, який тривав до літа 1923 р. На жаль, у матеріалах статистичних обстежень цей факт належним чином не відображено.

В зв'язку із систематичним недоїданням населення у перші роки радянської влади головна увага статистиків зосереджувалася на з'ясуванні терміну відновлення довоєнного рівня харчування за калорійністю. Питання про його якість не стояло. Структура харчування визначалася за рівнем споживання білків, вуглеводів та жирів.

В грудні 1922 р. середньостатистичне споживання білкової їжі для городян, за даними М. Буяновера, становило 93,6 г на

добу за нормою, що тоді існувала, у 105 г. Причому тваринні білки не перевищували 43% білкової їжі й 5% всієї спожитої їжі¹⁰. І. Дубинська наводить дещо інші показники: відповідно — 96,3 г білкової їжі, в тому числі 81,3 г — рослинної та 15,1 — тваринної¹¹. Основу раціону харчування (60%) становив житній хліб, ціни на котрий із початку року зросли у 2 рази, в той час як на м'ясо-молочні продукти впали. Якщо у січні 1922 р. за один фунт м'яса можна було купити 1,6 фунта борошна, то в грудні вже 4,6, відповідно за кварта молока — 3/4 фунта й 1,5¹². Це зумовлювалося масовим забоем худоби у зв'язку із відсутністю кормів внаслідок посухи.

Довоєнний рівень харчування робітників за кількісними і структурними показниками було досягнуто у 1924 р. З 1922 до 1924 рр. відсоток їжі тваринного походження в їх добовому раціоні (за калорійністю), за розрахунками М. Буяновера, збільшився у 3,5 рази — з 5% до 17,2%¹³, а за даними І. Дубинської, — дещо менше, ніж в 2 рази — з 15,1% до 23,8%. У відповідному напрямку — за рахунок збільшення тваринної білкової їжі при відповідному зменшенні рослинної вуглеводної — структура харчування змінювалася й надалі.

Збільшення частки тваринних продуктів у харчуванні робітників у 1924–1925 рр. спричинив неврожай 1924 р. Оскільки посуха найбільше вразила Україну, то і ціна на хліб найбільше зросла в цьому регіоні. Так, якщо у м. Шахти за рік із кінця 1923 р. вона збільшилася на 100%, то в Москві — лише на 20%. Ціни на м'ясо внаслідок масового забою худоби через брак кормів відповідно впали. Якщо за один фунт м'яса у першому кварталі 1923 р. м. Шахти було можливим придбати 12 фунтів борошна, то через рік — лише 4¹⁴. На початку 1925 р. ціни на хліб у Донбасі продовжували зростати. В першому кварталі вартість чорного збільшилася на 16%, сірого — на 20% й білого — на 17%. Й це при тому, що у Москві та Ленінграді хлібні ціни залишалися стабільними, а заробітки робітників були вищими,

ніж у Донецькому регіоні. В другому кварталі зростання цін на хліб тривало, оскільки імпортне борошно, завезене у Донбас, коштувало на третину більше, ніж вітчизняне, що споживалося в першому кварталі¹⁵.

Тенденція покращання структури харчування, що намітилася у першій половині 1920-х рр., більш активно проявилася в другій половині десятиріччя. У раціоні робітників житні хлібопродукти поступилися пшеничним, помітно збільшилося споживання м'ясо-молочних. За 1925 р. — 1927 рр. частка білкових продуктів у харчуванні робітників зросла з 18,9 до 22,4%¹⁶. Однак достатнє за змістом білків, воно не забезпечувало організм необхідною кількістю вітамінів.

Рівень харчування робітничих родин різнився залежно від прибутків. У відбудовний період у зв'язку з їх загальним підвищенням відбувалося збільшення витрат на нього, причому при зростанні бюджету в 3–4 рази останні побільшали лише у 2–3 рази. Однак відносне значення цих видатків у бюджеті робітничих родин зменшувалося, що засвідчувало більш швидке його зростання порівняно з витратами на харчування¹⁷. Якщо в групі високооплачуваних кваліфікованих робітників споживання продовольчих товарів поступово загальмувалося, то у низькооплачуваних некваліфікованих — продовжувало швидко зростати¹⁸. Менш заможні споживали більше картоплі, хліба, особливо за рахунок борошна й олії, а в родинах із кращими прибутками зростало споживання масла, цукру, садовини і городини, молока, м'яса, сала, яєць, риби, солодоців (цукерок та варення)¹⁹. Наприклад, у листопаді 1923 р. витрати на продукти харчування тваринного походження у висококваліфікованих робітників перевищили відповідні витрати некваліфікованих більше, ніж у 4 рази, зокрема, на масло — у 8, а на яйця — в 10 разів. Проте у більш заможних не збільшувалися витрати на житню муку, картоплю, олію, сіль²⁰. Надалі диференціація в структурі харчування дещо нівелювалася.

Склад харчування різнився й залежно від регіональної специфіки. В 1927 р. робітники УСРР у порівнянні з російськими споживали більше городини (картоплі, помідорів, кавунів та інших овочів), а росіяни — хліба. Причому, українці частіше їли білий хліб. При рівному з росіянами рівні споживання продуктів тваринного походження перші з'їдали більше м'ясних, а другі — молочних продуктів. Крім того, останні вживали для харчування більше чаю і цукру. Загалом в їжі робітників РСФРР було більше вуглеводів і рослинного білка, але вона була бідніша на тваринні білки і жири (на 6%), ніж в українських²¹.

Суттєво впливали на структуру й якість харчування й ціни на продовольчі товари. У 1926 р. подешевшав важливий продукт харчування українських робітників — пшеничний хліб. Дещо впала ціна на цукор, проте значно зросла на м'ясо, сало, масло, олію, фрукти. В 1927 р. продовжували дешевшати хліб, цукор, яйця, птиця, м'ясо, риба, але дорожчали масло, олія, фрукти. Також зросли ціни на гречану та рисову крупу, картоплю і капусту²². Однак, як зазначає дослідниця бюджетів українських робітників І. Дубинська, зростання цін на продовольчі товари не обганяло зростання зарплати, що створювало сприятливі умови для задоволення споживчого попиту²³. Якщо у Росії придбання їжі енергетичною цінністю в 1000 калорій (із розрахунку сукупного добового споживання) обходилося робітникам у 17 коп., то в УСРР — в 16 коп.²⁴

Для визначення рівня матеріального споживання робітників важливе значення має з'ясування можливостей задоволення не тільки продовольчих, а й всіх інших потреб. Однак статистичні дані за 1922–1923 рр. не дозволяють точно визначити динаміку витрат робітничих родин на задоволення потреб в одязі, білизні, взутті, на помешкання, лікування й т. ін. Бюджетні обстеження, проведені у той час, реєстрували місячні видатки лише за один місяць, але не щомісячні впродовж року. Як зазначає М. Буяновер, такі дані цілком придатні для з'ясування структури

та рівня харчування, що менше зазнає випадкових впливів, однак для аналізу інших витрат ці дані не досить певні, оскільки непродовольчі витрати обумовлювалися низкою сезонних факторів, а також непередбачених обставин, й деякі з них не є щомісячними. Незважаючи на ці вади, результати бюджетних обстежень 1922–1923 рр. засвідчили підвищення рівня споживання непродовольчих товарів з 1923 р.²⁵

Незважаючи на невпевненість даних за 1922–1923 рр., що реєстрували вибіркові місячні видатки, російський статистик Г. Поляк склав на їх основі таблицю динаміки щорічних витрат родин російських робітників за 1922–1927 рр. Оскільки, за наслідками досліджень І. Дубинської, яка порівнювала структуру бюджетних видатків родин робітників в РСФРР та УСРР в 1925–1927 рр. й пришла до висновку, що вони в основному тотожні, ми використали дані Г. Поляка, що стосуються РСФСР, для визначення тенденцій у динаміці бюджетних витрат родин робітників УСРР на непродовольчі товари продовж 1920-х рр.

Результати бюджетних обстежень 1922–1923 рр. засвідчують, що в 1922 р. високу питому вагу займали видатки на харчування, паливо та освітлювальні матеріали, а також на гігієну і лікування²⁶. Це пояснювалося не тільки голодом, як продовольчим, так і паливним, а й погіршенням санітарних умов життя та високою захворюваністю населення, а також катастрофічним падінням прибутків робітників, котрих не вистачало навіть на задоволення фізіологічних потреб.

З 1923 р. розпочалося зростання витрат на придбання непродовольчих товарів і в першу чергу одягу та взуття; видатки на покупку цих останніх стабільно становили другу статтю всіх витрат робітничих родин²⁷. Збільшення цих видатків зумовлювалося не тільки і не стільки можливістю поновити зношені взуття й одяг, котрі тривалий час не купувалися, як зменшення найбільш містких витрат на харчування, а також стрімким подо-

рожчанням предметів взуття та одягу внаслідок розходження «ножиців цін» на продовольчі та промислові товари.

Визначаючи специфіку споживання робітників порівняно зі службовцями, слід зазначити, що у перших більшими були видатки на одяг, взуття, господарські речі, спиртові напої, в той час як у других, навпаки, — на культурно-освітні потреби, лікування, придбання засобів гігієни, а також житло і допомогу родичам. Витрати на харчування в бюджетах обох вказаних груп становили приблизно рівну частку²⁸.

З 1924 р. «ножиці цін» на промислові та продовольчі товари почали поступово зближуватися. Завдяки цьому споживання текстильних виробів робітниками й членами їхніх родин за 1924–1926 рр. зросло на 95%, а шкіряних і хутряних — на 79%²⁹. Щоправда, в 1926 р. збільшення споживання одягу та взуття стримало нове зростання цін на ці товари, що досягло 39%³⁰. Стрибок цін на промислові товари зумовило зростання грошових доходів населення в умовах товарного голоду³¹.

Обсяги виробництва більшості споживчих промислових товарів не відповідали попиту. В той час, як виробництво солі, калош, сірників, більшості шкіряно-взуттєвих товарів, із розрахунку на окремого споживача, порівняно з довоєнним часом збільшилося, виробництво бавовняних та шерстяних тканин, деяких скляних, металевих і шкіряних товарів, як і деяких продовольчих (чаю, цукру та рослинної олії) залишалося на рівні набагато нижчому від довоєнного.

Незважаючи на двократне збільшення виробництва шкіри, потреби населення у взутті задовольнялися тільки на 73,6%, причому за рахунок державної промисловості — трохи більше, ніж на половину. Це зумовлювалося як припиненням імпорту, який традиційно покривав дефіцит на шкіряне взуття, так і збільшенням потреб сільського населення у фабричному взутті, оскільки під час війни селяни-військовослужбовці призвичаїлись носити шкіряне взуття.

Дефіцит на ринку металевих товарів, що зберігався з довоєнних часів (попит задовольнявся на 80–85%), посилювався через розподіл переважної більшості металургійної продукції поміж трестами³².

За даними Г. Поляка, надалі темпи придбання взуття й одягу в другій половині 1920-х рр. дещо сповільнилися, хоча в листопаді 1927 р. індекс цін на останні лише на 10% перевищував індекс на продовольчі товари³³. Проте, за розрахунками ЦСУ УСРР, вже на початку року було помічено нове зростання цін на споживчі товари промислової групи³⁴. Зростання грошових прибутків населення, котрі не забезпечувалися необхідною товарною масою, зумовило різкий стрибок цін та інфляцію³⁵, причому ціни на промислові товари почали зростати ще на початку року, а на сільськогосподарські продукти — з червня.³⁶ Через підвищення відпускних цін по низці промислових товарів (на махорку, оселедці, олію, мило) та подорожчання залізничних тарифів торгові заклади не виконали постанову ЦК ВКП(б) про 10% зниження цін на промтовари. Щоб уникнути судової відповідальності за саботаж директив компартійного центру, керівники промислових підприємств та торгових закладів проводили формальне зниження цін, застосовуючи різні хитрощі. Торгові працівники — знижуючи ціни на неходові товари та закупаючи неякісні, а промислові — погіршуючи якість товарів, змінюючи їх марки, артикулі та упаковки³⁷. Нерідко проводилося зниження відпускних цін за рахунок прибутків промисловості та державної торгівлі, що суперечило інтересам індустріалізації³⁸. Тому цифри про зниження цін на споживчі товари в 1927 р. фактично були «дутими».

За даними В. Довгопола, в 1928 рр., робітники купували тканин лише на 24,5% більше, ніж у 1925 р., взуття — на 27,3%, а калош — на 33%. Якщо в 1924 р. робітники придбали на сім'ю у середньому по 0,85 пари шкіряного взуття і 11,7 м тканин, то в 1925 р. відповідно — 1 пару та 13,74 м, у 1926 р. — 1,5 пари

й 20,48 м, а в 1928 р. — 1,8 пари і 23,8 м. Найбільш дефіцитним взуттєвим товаром залишалися калоші. Їх купували в середньому по 0,48 пари за рік³⁹.

Внаслідок збільшення прибутків робітників та оновлення товарного асортименту змінилася структура споживання взуття й одягу. Скоротилася покупка чобіт і валянок та збільшилася — черевиків і туфель. Зміни у структурі споживання одягу визначалися збільшенням покупок готового одягу й зокрема трикотажних виробів. Причому в міру підвищення заробітків робітників питома вага споживання цих останніх, як і черевиків та туфель, зростала⁴⁰. По всіх видах вовняних та бавовняних тканин коефіцієнт збільшення їх придбання від нижчих економічних груп робітників до вищих визначався пропорцією 1 до 2,3⁴¹.

Незважаючи на скорочення темпів зростання прибутків робітників у 1927–1928 р., розширення споживання взуття та одягу, за даними Г. Поляка, відбувалося завдяки зниженню загального рівня цін по цій групі товарів. Найвищі ціни залишалися на товари, котрі виробляли кустарі, а реалізовували посередники з приватних торгівців. У приватника дорожчав продаж валяного взуття й готового одягу, в той час як державні та кооперативні органи зміцнили свої позиції у сфері виробництва й реалізації тканин і шкіряного взуття.

Найбільше купували дешеві речі, насамперед натільну білизну. Повільніше зростала кількість придбаних жіночих платтів, чоловічих костюмів та верхнього одягу, що зумовлювалося дефіцитом вовняних тканин. Чоловічий одяг поновлювався, головним чином, за рахунок збірних комплектів, а чисельність костюмів залишалася незмінною. Відносно повільно зростала кількість постільної білизни, що було пов'язано з житловою кризою.

Наприкінці 1925 р. значний відсоток членів родин робітників (особливо жінки) ще не був забезпечений теплим одягом, а запаси натільної білизни, що оновлювалися, були мізерними — не перевищували в середньому двох пар⁴².

Нестачу теплого одягу вдалось ліквідувати до 1927 р., а запаси білизни подвоїти. Увійшли у вжиток шкарпетки й панчохи, посунувши примітивні онучі, але запас панчішних виробів ще був замалим (2,5–3 пари на особу), кількість комплектів верхнього одягу досягла в середньому 3 «збірних» костюмів для чоловіка та 6 платтів — для жінки. Однак якість одягу залишалася низькою. Катастрофічно не вистачало виробів з вовни. Окрім 1–2 вовняних комплектів, решту становив бавовняний одяг, котрий швидко зношувався. Незважаючи на низькі прибутки, в одяжному гардеробі робітників почали з'являтися «дрібниці» — краватки та носовички⁴³.

Споживання робітниками взуття та одягу мало свою специфіку. Порівняно з робітниками РСФРР вони більше купували готові речі й тканини, за винятком вовняних, а також черевики й туфлі, у той час як російські через більш суворий клімат — чоботи, валянки та вовняні тканини⁴⁴.

Поряд з оновленням одяжного гардеробу робітники розпочали купувати господарські речі й меблі замість тих, що були розпродані в скрутні часи. Найгостріше питання про господарське облаштування стояло для тих родин, які на час продовольчої кризи перекочували на село, а потім повернулися на колишнє місце роботи, а також для нових робітників, котрі осіли в місті вперше. Вони, як правило, наймали немебльовані помешкання, оскільки навіть у фабричних будинках лише 15% кімнат були мебльованими. В будинках інших типів домоволодінь такі приміщення пересічно становили 6–9%.

Відновлення домашнього майна вимагало попередніх нагромаджень навіть від робітників із середнім рівнем прибутків. Найбільше залежало від розмірів бюджету придбання «капітальних» речей — таких, як меблі, особливо — шафи і столи, а також постіль (подушки та матраци). При загальному збільшенні питомої ваги господарських витрат від нижчих бюджетних груп робітників до вищих у 5 разів (з 1,1 до 5,5%) частка

видатків на коштовні речі зросла в 24 рази. Витрати на придбання господарських дрібниць — віників, посуду, м'ясорубок — були посильні для всіх робітників.

Найбільшу частину бюджетних видатків на господарські речі становили ті, що призначалися для придбання меблів та постільних речей. Це стало можливо завдяки кредитам державних і кооперативних органів. У листопаді 1924 р. близько 28% вартості господарських речей припадало на ті, котрі були куплено робітниками у кредит. Надалі роль останнього в їх придбанні знизилася до 16–17%.

Найбільший рівень забезпеченості господарським інвентарем було зафіксовано по групі дешевих товарів — насамперед посуду, особливо столового і чайного. Середня норма забезпеченості посудом становила — пару тарілок та один ніж із виделкою на одну особу. Зникав негігієнічний сільський спосіб харчування з однієї миски. Ознаками поліпшення господарського побуту була заміна дерев'яних ложок металевими, а також зростання більш дорогого, ніж посуд, кухонного інвентарю — прасок, м'ясорубок, металевих чайників, газових ламп. Останні витискували з ужитку самовари й дров'яні плити, які вважалися матеріальними ознаками патріархального побуту.

Наприкінці 1920-х рр. кожна друга родина робітників мала швейні машинки. До 1925 р. спостерігалося активне придбання дешевих меблів — насамперед ліжок. Покупку великих робітники звичайно здійснювали на тандитах, де внаслідок ущільнення заможних жильців з'явилася велика кількість дешевих уживаних меблів. Після 1925 р. через загострення житлової кризи кількість великих меблів у сімейних господарствах робітників залишалася стабільною. Активно купувалися лише дрібні меблі — табурети і стільці⁴⁵.

За оцінкою С. Струмиліна, «найменш сприятливо склалися справи зі спальним інвентарем»⁴⁶. Умови нічного відпочинку змінювалися на краще дуже повільно. З 1923 по 1927 рр. забез-

печеність робітничих родин меблями для спання збільшилася на третину (з 33 до 45 на 100 осіб), а кількість підстилок (матраців та перин) — в 1,5 рази. Тобто переважна більшість членів родин робітників спала гуртом на загальному ліжку або на непристосованих для цього місцях — лежанці, сундуках або прямо на підлозі. Суттєве зрушення у забезпеченні спальними речами відбулося в 1923–1925 р. За твердженням статистиків 1920-х рр., цьому сприяло використання споживчого кредиту, котрий дозволив купувати ліжка та дивани у розстрочку. На нашу ж думку, немаловажне значення мав і перерозподіл домашнього майна заможних пожильців на користь бідних, що відбувався в першій половині 1920-х рр. Невипадково надалі, незважаючи на розвиток споживчого кредиту, процес придбання меблів для спання та постіль різко загальмувався⁴⁷. Проте не можна скидати з розрахунку й такий фактор, як житлова тіснява. Вона, безперечно, не дозволяла купувати потрібну кількість диванів і ліжок, але придбанню постільних речей не перешкоджала. Проте відомо, що у селищах Донбасу в 1926 р. від третини до половини робітників користувалися замість підстилок для спання верхнім одягом⁴⁸. Щоправда, серед шахтарів частка сезонних та новоприбулих робітників, не забезпечених домашнім начиненням, була значно більшою, ніж серед працівників інших галузей промисловості.

Підсумовуючи рівень споживання робітниками меблів й господарських речей, варто зазначити, що за три роки видатки на їх придбання в бюджетах родин останніх зросли у 3,6 раза: з 6,61 червоних руб. в 1924 р. до 23,9 — у 1926 р.⁴⁹ Тобто споживання господарських товарів збільшувалося швидше, ніж продовольчих, а також взуття та одягу. Проте в наступні роки їх придбання уповільнилося. На жаль, ми не маємо даних про розміри витрат на придбання цих речей. Проте відомо, що частка таких видатків в бюджетах робітників збільшилася за три роки (з 1926/27 р. по 1928/29 р.) лише на 0,48% — з 7,07%

до 7,55%⁵⁰. Щоправда, порівняно з російськими робітниками українські, котрі мали дещо вищу кваліфікацію (по ценовій промисловості) та заробітки, відповідно витрачали й трохи більше прибутків на облаштування жител⁵¹.

Майже в два рази (на 190%) за 1924–1926 рр. зросли витрати робітників на оплату житла і комунальних послуг.

Найшвидше — у 4,5 рази — збільшилися витрати на алкогольні напої, причому ці дані, за думкою М. Буяновера, були сильно применшеними. В результаті, у 1927 р. на покупку алкоголю робітничі сім'ї стали щорічно витрачати 37,32 руб. (2,7% бюджетних видатків), у той час як на придбання засобів санітарії та гігієни, та на прання не більше 15,72 руб. (1,1% відповідних витрат)⁵². Внаслідок розширення державного виробництва горілки та пива змінювалася структура споживання алкогольних напоїв. Традиційні напої — вино й самогон — витискувалися пивом й особливо горілкою⁵³. Щоправда, в УСРР, порівняно з Російською Федерацією, робітники пили більше першого і безалкогольних напоїв⁵⁴, відповідно й витрати на алкоголь у їх бюджетах були меншими⁵⁵.

Аналіз структури бюджету робітників не є повним без з'ясування інших видатків, менших за розмірами, але не завжди — за значенням. За 1924–1926 рр. на 167% зросли витрати на гігієну та лікування, на 113 % — на тютюн і сірники. В 1927 р. робітники України витрачали 3,6 руб., або 0,3% сімейного бюджету на гігієну та 5,4 руб., або 0,5% бюджету на лікування⁵⁶. Мізерність видатків на нього зумовлювалася безкоштовним медичним обслуговуванням робітників у закладах страхової медицини, а на гігієну — правом безкоштовного користування відомчими банями. За даними Г. Поляка, у 75% випадків члени робітничих сімей користувалися саме останніми, що дозволяло їм щомісячно заощаджувати 1,3 руб.⁵⁷

Однак рівень витрат робітників на дотримання особистої гігієни зумовлювався не тільки пільгами на користування

банями, а й низьким рівнем санітарної культури: відсутністю звички регулярно мити руки, купатися, користуватися милом і рушником.

Негативно впливала на санітарний побут робітників нерозвиненість сфери комунально-побутового обслуговування та хронічний дефіцит на засоби гігієни. У 1920 р. мило фактично зникло із споживання, хоча до війни воно активно входило у побут поряд із гасом, сірниками й склом. У 1921–1922 р. його в обмеженій кількості отримували лише робітники і службовці найважливіших галузей промисловості, що були переведені на державне постачання. Й лише з 1923 р. мило почало з'являтися у продажу, переважно — у робітничих кооперативах. Однак робітники витрачали на його придбання лише 0,9% прибутків (ще 0,1% — на інші засоби гігієни), а на покупку алкоголю — 4%⁵⁸. Через низьку пропускну спроможність бань, робітники не були призвичаєні до їх регулярного відвідування*.

Рівень споживання інших матеріальних благ поступово збільшувався, хоча по окремих групах послуг та товарів темпи цього зростання у 1925–1927 рр. дещо уповільнилися, зокрема, — на продукти харчування, одяг, взуття, побутову хімію та засоби гігієни. Й лише щодо господарських речей та тютюну темпи зростання споживання не зменшувалися. Зважаючи на це, І. Дубинська зробила висновок про покращання матеріального рівня життя сімей робітників, оскільки його засвідчувало «зростання не насущних потреб, а більш еластичних»⁵⁹.

* За даними статистичних обстежень, у 1923/24 р. пересічно кожний городянин мився в бані не частіше одного разу на рік (1,1 рази), у 1924/25 р. кількість їх відвідувань городянами зросла до 1,5 рази, досягнувши в 1926/27 максимальної цифри — 2,3. У наступному році через різке збільшення населення міст внаслідок урбанізації ця цифра знизилася до 1,8 (Суєтин Г. Н. Организационные вопросы банного дела в городах Украины // Профилактическая медицина. — 1929. — № 1. — С. 128–140).

За роки непу на третину збільшилися витрати на нематеріальні культурно-освітні потреби, хоча їх частка у сімейному бюджеті не перевищувала 1,2% у грудні 1922 р. та 1,8% у жовтень 1927 р.⁶⁰

Водночас із 1925 по 1927 рр. більше, ніж на третину (з 3,1% до 1,9%) зменшилися так звані «громадсько-політичні витрати»: на сплату внесків членами громадсько-політичних організацій (профспілок, комсомолу й ін.) і на відрахування ними так званих «добровільних» до численних громадських фондів, які в примусовому порядку стягалися під час проведення різноманітних громадсько-політичних кампаній.⁶¹ Проте на початку 1920-х рр. витрати на потреби громадсько-політичних організацій та кампаній були значно більшими. З приводу директиви ВЦРПС щодо обмеження їх розмірів робітники глузували: «Щоб не було непорозумінь, відрахування не мають перевищувати зарплати».⁶² Предметом їх насмішок була й примусовість «добровільних внесків» і безправність членів громадських організацій щодо розпорядження фондами останніх. Про невідповідність зобов'язань та прав членів профспілок робітники говорили: «Кожен член профспілки повинен у встановлені строки внести профуповноваженому членські внески й інші види відрахувань із заробітної плати. Натомість має право отримати відповідну відмітку в членському квитку».⁶³

В умовах непу почали з'являтися також інші чинники, котрі відчутно зменшували прибутки робітників. Це — насамперед платність житлово-комунальних послуг та оподаткування доходів працюючих громадян. Податки, кількість і розміри яких невпинно зростали, ставали для них справжньою бідою. За визначенням авторів сатирично-гумористичного журналу «Крокодил», у країні в 1922–1923 рр. поширювалася «надзвичайно заразна й небезпечна для оточуючих [соціальна] хвороба — «податкоманія», коли запроваджувалися податки на обмундирування для міліції, на димарі (подимний податок) і т. ін.» та

«патенти й промислові податки для мулярів, штукатурів, пічників і теслярів та навіть тих із них, котрі не мали роботи».⁶⁴

Ухиляючись від численних поборів, робітники вдавалися до різних хитрощів. Так, працівники Катеринославського заводу сільськогосподарського машинобудування «Червона Зірка», які не хотіли передплачувати місцеву пресу, заявили про свою суцільну неписьменність, хоча раніше підписували республіканську газету «Пролетар».⁶⁵ Однак такі випадки були поодинокими, оскільки звичайно несплата громадсько-політичних внесків загрожувала робітникам позбавленням профспілкового членства і відповідно класових пільг, а несплата комунальних послуг — грошовими штрафами та виселенням із комунальних жител.

Тенденція до покращання рівня життя робітничих родин, що намітилися у 1923 р., і набула максимального розвитку у 1926 р., не була тривалою і міцною. Позитивні зрушення в рівні та структурі споживання було перервано хлібозаготівельною та товарною кризами наприкінці 1920-х рр.

Перші ознаки погіршення товарного постачання робітників з'явилися у 1927 р. Після загибелі засівів озимих заможні селяни не поспішали продавати хліб державі, тим більше, що державні ціни в декілька разів поступалися ринковим. Скорочення постачання міст зумовили й інші фактори. По-перше, перекидання 70–80% державного фонду промтоварів на село для стимулювання хлібозаготівель. По-друге, недотримання союзним урядом зобов'язань щодо постачання українських споживачів із централізованого фонду по низці промислових товарів, особливо бавовняних і сукняно-вовняних тканин, а також виробами з чорних металів⁶⁶. У результаті споживачі України за рік отримали по 2,8 м мануфактури на особу при плановому нормативі — 4,6 м⁶⁷.

Слід зазначити, що взагалі рівень товаропостачання мешканців УСРР був значно нижчим, ніж в інших радянських республіках. Так, Україна, де проживало 23% мешканців СРСР, отримувала із загальносоюзних ресурсів по текстилю — 15%

товарів, а по металах та склу — по 20%. І це, незважаючи на те, що населення УСРР мало порівняно високу платоспроможність (28% загальносоюзних купівельних ресурсів). Крім того, ігнорувався й такий немаловажний фактор, як вагома питома вага України у народному господарстві СРСР. Зокрема, вона постачала до загальносоюзного продовольчого фонду майже третину зернових ресурсів (30%)⁶⁸.

Щоб покращити рівень споживання робітників в умовах товарного дефіциту, влада намагалася налагодити їх першочергове постачання продовольчими та промисловими товарами по пільгових цінах через систему відомчої споживчої кооперації й громадського харчування

Якщо в першій половині 1920-х рр. основним джерелом постачання городян продовольством і промисловими товарами першої необхідності залишався приватний ринок⁶⁹, то у другій половині 1920-х рр., внаслідок масованого наступу держави на приватний сектор його частка в загальному товарообігу роздрібно-міської торгової мережі скоротилася з 1926/27 р. до 1927/28 р. — з 49% до 38%, а з 1928/29 р. по 1930 р. — з 20,7% до 5,5%⁷⁰. Причому згортання приватної торгівлі не компенсувалося належним чином розвитком кооперативної мережі. Як зізнався на липневому (1930 р.) пленумі ЦК ВКП(б) А. Мікоян, керівництво країни у боротьбі з приватником та ринком зайшло далі, ніж планувало⁷¹.

В умовах тотальної руйнації ринкових відносин робкоопи не справилися із завданням безперебійного товарозабезпечення пайщиків. Зменшення товарообігу негативно позначилося на постачанні міського населення навіть у провідних торговельних центрах республіки. Так, у Києві, де завіз основних споживчих товарів скоротився на 30% (з 228,4 тис. т до 158,1 тис. т) сальдо сільськогосподарських — зменшилося на 41% (з 7 178 тис. т до 105 тис. т), у тому числі по хлібофуражу — на 48%, інших рослинних продуктах — на 41% та по м'ясу — на 25%⁷².

Продовольча криза виникла і в промислових центрах, робкоопи котрих забезпечувалися товарами планового постачання в значно більших розмірах, ніж кооперативи інших міст, завдяки «коефіцієнту на індустріальність». У 1927/28 р. робітничі кооперативи металургійних центрів Дніпропетровська, Луганська, Миколаєва, Єнакієвого, Маріуполя, Краматорська, Запоріжжя, Зінов'євська, Дружківки, Сталіно й Макіївки задовольняли потреби пайщиків у хлібі на 48%, м'ясі — 33%, картоплі — 36%, олії — 76%, крупах — 46%, маслі — 11% та яйцях на 17%⁷³. Ще гірша ситуація склалася з постачанням робітників промисловими товарами.

Наступний рік не приніс полегшення. Через неврожай плани обсягу хлібозаготівель було скорочено більше, ніж на третину — до 164 млн пудів — порівняно з 258,5 млн пудів, заготовленими у попередньому році. Майже на чверть було урізано споживання хліба цивільним населенням — з 72,9 до 55 млн пудів⁷⁴.

Скорочення постачання хліба розпочалось з осені. Якщо у вересні в УСРР було спожито 3 млн 850 тис. пудів борошна, то у жовтні — 3 млн 760 тис., а в грудні — 2 млн 667 тис.⁷⁵

Однак завдяки концентрації обмежених продовольчих ресурсів, призначених для цивільного населення, переважно у робітничих кооперативах рівень товарного забезпечення цих торговельних закладів, порівняно з відповідним кварталом попереднього року, збільшився. В першому кварталі 1928/29 р. він зріс по хлібу — на 3%, м'ясу — 69%, маслу — 119%, цукру — 24%, картоплі — 165%, овочам (за винятком капусти, цибулі й огірків) — 700%, одягу — 130%, шкіряному взуттю — 129%, милу — 43%, калошах — 24%, тютюну — 108%, парцеляно-фаянсових виробках — на 516%. На минулорічному рівні залишилося постачання робітників яйцями, олією і сіллю. Фонди робкоопів зменшилися лише по вовняних тканинах (до 68%) та металевому краму (до 97%).

За відповідний період на 116,7% зріс товарообіг робкоопів і на 123,1% — ЄСТ (єдиних споживчих товариств).

Гіршими були показники виконання планових завдань щодо формування товарних фондів робітничих кооперативів, особливо по продовольчих товарах. По хлібу цей план було реалізовано на 94%, олії — 84%, м'ясу — 72%, яйцям — 86%, маслу — 106%, картоплі — 88%, інших овочах (крім цибулі, капусти й огірків) — на 94%. По промислових товарах планові завдання було майже повністю виконано (на 98%)⁷⁶.

В першому кварталі 1928/29 р. робкоопам вдалося досягти провідної ролі у постачанні робітників товарами повсякденного попиту. Так, робітники основних металургійних центрів республіки стали витрачати в крамницях робкоопів 58,5% прибутків, — на 11,9% більше, ніж у попередньому році. Через кооперативи вони задовольняли половину потреб у споживанні м'яса та круп, 4/5 — картоплі, 70% — олії, 40% — яєць і 16% — масла⁷⁷.

Незважаючи на розвиток кооперативної торгівлі, рівень задоволення їх потреб у товарах повсякденного попиту різко скоротився через згортання приватної торгівлі. Крім того, як зазначалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 26 жовтня 1928 р., заготівлі хліба в Україні не забезпечували мінімального постачання промислових центрів УСРР впродовж року⁷⁸. За оцінкою Наркомпостачу республіки, продовольчі труднощі стали фактором, котрий «лімітував здійснення господарчих планів»⁷⁹.

Найбільш несприятлива ситуація склалася по ряду районів Донбасу й Криворіжжя. Незважаючи на забезпечення борошном та крупами робітничих кооперативів, тут відбулася викачка хліба мішечниками з міст на село⁸⁰. До зими 1928/29 р. ситуація з продовольчим забезпеченням міського населення загострилася і в інших регіонах республіки. Минулорічний обсяг заготівель виконувався за рахунок кормових культур (ячменю, кукурудзи, круп'яних, бобових), у той час як по хлібних (жито й пшениця) держава явно недобирала порівняно з минулим роком. Тому уряд намагався компенсувати брак хлібних продуктів у структурі харчування мешканців міст та селищ не зерновими, а

овочами, картоплею й фруктами⁸¹. Одночасно за рішенням місцевих органів вводилося нормування відпуску білого хліба, навіть для хворих і дітей — до 200 г щоденно.

В цих умовах, згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 14 лютого 1929 р., політбюро ЦК КП(б)У запропонувало встановити лімітований відпуск хліба населенню по картках — спеціальних забірних книжках.⁸² Негайне повсюдне введення таких книжок на отримання печеного хліба населенням України мало запроваджуватися, «виходячи зі щомісячного витрачання 2,6 млн пудів (лютневий план постачання) з тим, аби Донбасу було [щоденно] забезпечено на робітника 800 г»⁸³.

На державному постачанні було залишене трудове населення 13 міст (у жовтні 1928 р. на ньому перебувало 60 міст) та 4 округи Донбасу, включаючи Маріупольську, а також робітників-транспортників, незалежно від місця проживання⁸⁴.

Через недостачу ресурсів плани постачання споживачів, котрі складав Наркомторг, були нижчі від реальної потреби в продовольчих продуктах і промислових товарах. Для першочергового забезпечення населення індустриальних міст із державного постачання знімалися інші споживачі.

Забірні книжки отримувало тільки трудове населення міст. Розмір пайків залежав від ступеня індустриальної важливості галузі, в якій працювали наймані працівники. Граничний розмір пайків було встановлено для споживачів Москви й Ленінграда. Зокрема для робітників і службовців російських столиць — по 900 г хліба на день, для членів їх родин, а також інших трудящих та безробітних — по 300, в інших промислових містах і фабрично-заводських селищах РСФРР — відповідно по 600 та 300 г⁸⁵.

Максимальні норми відпуску хліба в УСРР було призначено для робітників Донбасу й Криворіжжя — на підземних роботах не більше 800 г на їдця. Для трудящих інших галузей виробництва пайок сягав 600, а для їх утриманців, безробітних, учнів

вишів, технікумів і міліціонерів — 400 г. По 600 г хліба мали отримувати військовослужбовці комскладу РСЧА, а службовці адміністративних, господарських, кооперативних та інших установ й організацій поряд із утриманцями військовослужбовців, котрі мешкали у містах, а також організованими кустарями та їх утриманцями, міськими інвалідами й їх утриманцями, учнями профшкіл та їх утриманцями, які мешкали в містах, — по 300 г. Найменший пайок — до 200 г — призначався в'язням буприв⁸⁶.

У зв'язку із систематичними перебоями в постачанні міст пшеничним і житнім борошном до складу хліба додавалися харчові сурогати. Про склад його робітники іронічно говорили, що в «у ньому — 20% пшениці, 20% — ячменю, 20% — кукурудзи й ще 40% — інших «досягнень».⁸⁷ Крім того, до хліба через неохайність пекарів та антисанітарні умови кустарних хлібопекарень нерідко потрапляло сміття — гвіздки, шматки мотузки, клаптики мішківини та інший мотлох.

Невідповідність якості хліба його ціні, котра до того ж постійно зростала, була темою багатьох карикатур. На одній із них під назвою «Пояснив» зображувалися пекар у пекарні, який тримав гітару, і двоє робітників, що розмірковували з цього приводу. «Чому це знову ціни, на хліб підвищилися?» — запитував один. На це інший відповідав: «Чи на бачиш, що майстер гітару запікати в хлібі хоче, а з таким інструментом та за старої ціни наша кооперація собі на збиток проторгуватися може».⁸⁸

На якості хліба також негативно позначалася його несвоечасна доставка до крамниць, внаслідок котрої він звичайно продавався черствим, хоча за правилами несвіжий хліб дозволялося пускати у продаж не частіше одного разу на тиждень⁸⁹. Робітники обурювалися, що мусили споживати хліб, від якого виникали шлункові захворювання, а за наявністю недоброякісної кукурудзи — й «жовтяниця» (пелагра) — хвороба поширена в Україні під час голоду початку 1920-х рр. Вони вимагали «ввести стандартизацію хліба», щоб «він був доброякісним»⁹⁰.

Але навіть такого «неїстівного» хліба не вистачало. Щоб задовольнити потреби у ньому, робітники мали розсилати членів родин по декількох крамницях. Через перебої з постачанням і панічні настрої вони намагалися закупувати хліб із запасом на один–два дні, займаючи черги за ним з третьої години ночі. Найдовші «хвости» виникали в спецмагазинах для інвалідів, де був найсмачніший хліб. Відстоявши довгі черги, робітники могли придбати тільки два види його — «цеглинки» й круглий. Пайщики робкоопів скаржилися: «Більшість робітників мають дітей, але не мають можливості купувати їм білий хліб»⁹¹.

В 1928/29 р. у регіонах стихійно почало поширюватися нормування і картки на інші продукти харчування, насамперед масло, м'ясо, цукор, крупу. Через великі черги та ексцеси також згортався відкритий продаж непродовольчих товарів у магазинах робкоопів. Замість цього вводився розподіл дефіцитних товарів на підприємствах і в організаціях по талонах й ордерах. Як і у випадку з хлібом, нормування та картки оформлювалися «знизу» рішеннями торгуючих організацій і санкціями місцевої влади⁹².

Численна група низькооплачуваних робітників не могла купувати інші продукти, окрім хлібних, круп'яних й овочевих. Тим часом у робкоопах не вистачало не тільки борошна, а навіть круп, що мали поповнити дефіцит споживання продуктів. До того ж асортимент їх у магазинах робкоопів був однотипним: звичайно, в окремії крамниці продавався певний вид⁹³. Тому, щоб придбати різноманітні крупи, робітниця, котрі мешкали у різних районах, обмінювалися забірними книжками та бігали по різних магазинах, або задля економії часу — товарами, купленими у прилеглих крамницях⁹⁴.

Частіше надходила у продаж гречка. Якщо в центральних магазинах робкоопів, як правило, були завали гречаної крупи, то на робітничих околицях її не вистачало. Квасоля та рис, що становили основу харчування родин робітників, продавалися

нерегулярно. Бракувало і пшона, яке, на відміну від рису, вирощувалося в Україні.

Траплялися випадки, коли до всіх крамниць міста завозили тільки один вид круп. Але були місцевості, як, наприклад, Сталінська округа Донбасу, де їх не завозили впродовж декількох місяців⁹⁵.

Не задовольнялися й потреби робітників у споживанні картоплі, що поряд із хлібом належала до основних продуктів харчування. Якщо до зими робкоопи пропонували пайщикам картоплю непоганої якості, то з наступом приморозків — морожену й гнилу. Тому взимку робітники купували її втридорога на ринку.

Нерегулярно постачалося до робкоопів м'ясо, особливо свинина. Через крадіжки в них, останнє низьких категорій звичайно продавалося як першосортне. З приводу споживання такого м'яса робітники скаржилися, що, «коли прийдеш додому на обід, гризеш його, гризеш та ніяк не перегризеш жили, вилаєшся, як слід, так голодний після роботи й залишишся»⁹⁶.

До робітничих кооперативів порівняно регулярно надходило м'ясо птахів. Однак, як і ковбасні вироби, воно було дорожчим, ніж м'ясо тварин, котре коштувало 8 руб., та тому не входило до повсякденного раціону пересічних робітників, які заробляли 100 руб.* До того ж, незважаючи на високу ціну, якість пташиного м'яса, як і ковбаси, була низькою: тушки погано оброблялися й зберігалися.

Продаж ковбаси з «душком», а іноді навіть «з черв'ячками» не був рідкісним явищем. Не випадково у журналі «Крокодил» з'явилася карикатура про «ковбасу зі стажем». На ній зображувався чоловік, який купив таку ковбасу: перший раз — коли нарізав її, а другий — лежачи в труні. Підтекстовка під малюнком пояснювала причину смерті небіжчика: «Хотів чоловік черв'ячка заморити, купив ковбаси» та «черв'ячок заморив покупця».⁹⁷

* 1 кг ковбаси коштував 40 руб.

У недостатній кількості в робкоопсах продавалося сало, котре, як правило, було некондиційним і несвіжим. Бракувало смальцю та рослинної олії. Менше, ніж у минулому році, пропонувалося риби, особливо оселедців. З приводу загострення рибного дефіциту навесні 1928 р. городяни глузували: «Ну, хитрий народ оті більшовики: великий піст, а в ЦРК риби немає — не інакше як антирелігійна пропаганда». Цей жарт став темою карикатури «Політика», персонажами якої були православні «батюшка» та «матушка», які розмірковували з приводу зникнення риби у кооперативних крамницях під час передпасхального посту.⁹⁸

Майже не надходили до кооперативної торговельної мережі дієтичні продукти: молоко, яйця й масло. Пояснюючі їх брак, робітники заявляли: «Справа не у тому, що зараз немає пропозиції щодо цих продуктів. Вони в нас експортуються за кордон, а краще б, замість цього, зробити запас для себе». Коли ж продукти птахівництва надходили до крамниць, вони, за висловом робітників, часто-густо «були з курчатами».⁹⁹

Молока не вистачало навіть для робітників шкідливих виробництв і дітей. Спеціалізовані магазини, що торгували ним, взагалі були рідкісним явищем, на відміну від шинків та горілчано-винних крамниць, які зустрічалися ледве не на кожному кроці. Брак молочних магазинів викликав обурення громадян, які мали дітей, особливо жінок. Щоб привернути до цієї проблеми увагу радянських керівників, редакція журналу «Крокодил» надрукувала карикатуру «Двадцять шість і одна», на якій зображувалася розгублена жінка біля двадцяти шести магазинів «Винсиндикату» й «Держспирту», котра, судячи з підтекстовки до малюнку, шукала молочний магазин.¹⁰⁰

Дещо кращим, як вже згадувалося, було постачання робітників м'ясом і цукром. Якщо забезпечення м'ясом центральних міст та промислових центрів здійснювалося шляхом «відсічення від постачання нетрудових і спекулятивних елементів», то норми відпуску цукру встановлювалися із порушенням «прин-

ципу індустріальності». Найбільшу норму споживання його в Україні — 1,2 кг — було встановлено для Харкова, в 1 — для інших індустріальних та великих міст і по 800 г щомісячно на особу трудового населення — для інших. Українську столичну норму перебільшувала тільки норма для Москви (по 1,5 кг)¹⁰¹.

Через ускладнення продовольчої ситуації норми відпуску хліба постійно урізувалися. 14 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про «можливе введення скороченого полуторного хлібного пайка на суботу та неділю... залежно від місцевих умов»¹⁰², а 26 травня вирішило обмежити кількість споживачів хліба, котрі були на державному постачанні, за рахунок непромислових округів. Це скорочення дало можливість заощадити 21% споживання хліба й спрямувати ресурси, що звільнилися, у Донбас. Завдяки перерозподілу останніх, план постачання хлібом басейну в II кварталі 1928/29 р. було перевиконано на 16,7% (у цілому в Україні виконано на 99%)¹⁰³. У той же час постачання ним населення непромислових міст і селищ скоротилося, найбільше в Харкові — з 380 до 280 тис. пудів, Києві — з 270 до 220 тис., Полтаві — з 45 до 30 тис. та Херсоні — з 35 до 25 тис., у цілому по Україні — на 230 тис.: з 2635 тис. до 2355 тис. пудів хліба¹⁰⁴.

Ліпше порівняно з іншими районами здійснювалося постачання Донбасу крупами. План по останніх у цьому регіоні було виконано з незначними надлишками (у 2%), в той час, як у цілому по Україні — дещо не довиконано (на 4%). Порівняно з I кварталом 1928/29 р. покращилося постачання робітників басейну олією (з 82,4% до 96% планового завдання), але погіршилося — м'ясом і маслом (відповідно з 109,7% до 82% і з 75% до 72%).¹⁰⁵

У квітні–травні 1929 р. Наркомторг УСРР встановив єдині норми відпуску хліба, цукру і круп «на душу трудового населення», а не тільки пайщиків, скасувавши їх різнобій як в різних округах України, так і в окремих кооперативах. Було усунуто і

різної у товарах, що відпускалися¹⁰⁶. Однак уніфікація не поширювалася на Донбас, стосовно котрого зберігалася пільгове постачання. Зокрема по крупах для постійних та сезонних робітників нормоване постачання передбачалося в розмірі 1250 г на їдця щоденно, що на 20% перевищувало загальнореспубліканський рівень (1000 г на їдця). Для інших категорій споживачів, у тому числі утриманців робітників, залишалися чинними уніфіковані норми — 750 г щоденно.

Виключно в цьому регіоні вводилися обов'язкові норми відпуску олії для споживачів, які перебували на централізованому постачанні, зокрема для постійних робітників — у розмірі 750 г на їдця щомісячно, для сезонних — в 600, для службовців — в 400 і для інших категорій — 300 г¹⁰⁷.

Постачання споживачів Донбасу маслом, м'ясом й яйцями відставало від загальнореспубліканського рівня. Це пояснювалося тим, що рівень забезпечення вказаними продуктами визначався з врахуванням коефіцієнту по таких показниках: кількість членів профспілок, пайщиків кооперативів та розмір їх пайового капіталу. Через те, що у басейні кількість робітників, охоплених профспілками, і відповідно пайщиків кооперативів була через високу плинність робочої сили значно нижчою, ніж в інших регіонах УСРР, то й питома вага округів Донбасу у постачанні дієтичними сільгосппродуктами впродовж першого півріччя 1928/29 р. значно відставала від питомої ваги Донбасу в складі «трудового населення». Поряд з тим спостерігалася систематичне невиконання планів постачання Донбасу м'ясом та маслом в порівнянні з виконанням у цілому по Україні¹⁰⁸.

В другому півріччі 1928/29 р. питому вагу басейну у розподілі ресурсів централізованого постачання було підвищено. Зокрема в четвертому кварталі порівняно з першим частка Донбасу щодо забезпечення м'ясом збільшилася з 30% до 41,2%, маслом — з 21% до 43,5%, олією — з 32% до 58%, хлібом — з 34,5% до 46%, бавовняними тканинами — з 34% до 49%,

шерстяними — з 36% до 46%, шкіряними товарами — з 34% до 69%¹⁰⁹. Однак через мізерність постачання збільшення заводу продуктів до робкоопів несуттєво вплинуло на якість продовольчого забезпечення робітників. За даними бюджетних обстежень у першому кварталі 1928/29 р. вони в басейні щомісячно споживали по 1,7 яйця на особу, в другому — 0,4 яйця і у третьому — 2,4 яйця. Порівняно з першим кварталом 1927/28 р. споживання яєць знизилося в декілька разів (4,2 шт. на місяць)¹¹⁰.

Ситуація з продовольчим постачанням робітників не змінилася лише у Сталінській окрузі — єдиній в Україні, де селянське населення за чисельністю було менше міського й місцевий ринок не міг задовольнити попит на продовольство 500 тис. городян. Наприклад, у Горлівському районі, в котрому не було селянського привозу, гірники могли задовольнити потребу в овочах — на 30%, а у молочних продуктах — лише наполовину. Щоб придбати м'ясо та овочі в робкоопах робітники й їх дружини займали черги з другої години ночі. Ситуацію погіршували постійні перебої централізованого постачання, у деяких місцевостях — навіть хліба. Наслідком незабезпеченості робітників стали прогули та надзвичайно висока плинність робочої сили, що сягала 78%, а по деяких підприємствах — 100%¹¹¹.

Внаслідок неповного виконання планів централізованого постачання при катастрофічному скороченні привозу сільськогосподарських продуктів селянами на ринки та при їх стрімкому подорожчанні рівень харчування робітників Донбасу в четвертому кварталі 1928/29 р. й першому 1929/30 р. погіршився. Не виправдали надій і децентралізовані заготівлі продуктів робкоопами. Якщо плани заготівлі городини не вдалося реалізувати через посуху (плани по контрактації виконано на 12–15%), то заготівля продуктів тваринництва та птахівництва робітничими кооперативами взагалі не проводилися. Через порушення зобов'язань «Молочарської спілки», укладених з робкоопами, було припинено постачання робітників молочними продуктами¹¹².

В протоколі Луганського окружного комітету партії за листопад 1929 р. зазначалося, що через зрив заготівель «у кооперації немає картоплі, капусти, інших овочів, зовсім відсутні тваринні жири й є перебої з постачанням рослинними жирами»¹¹³. «На складах залишилися незначні запаси махорки і сірників, та не було жодного пуду вугілля. Погіршилося постачання м'ясом і крупами, цукром»¹¹⁴. Норма відпуску м'яса в одні руки у робкоопках обмежувалася 2 кг¹¹⁵.

«Ми всі зараз голодуємо. Ми витрачаємо вдвічі–втричі більше грошей проти 1927 р., й на столі нічого немає,» — скаржився до бюро по роботі з іноземними робітниками та фахівцями тресту «Донвугілля» голова фірми «Тіссен» інженер Бліссенбах. Від імені німецьких робітників, які працювали на шахтах басейну, він вимагав від керівництва тресту надання «можливості без особливих ускладнень отримувати їстівні продукти у кількості й по цінах, що існували на початку 1927 р.», коли було укладено трудову угоду з фірмою¹¹⁶.

За даними Уцербкоопу (Центрального робітничого кооперативного комітету при Вукоопспілці), рівень задоволення потреб робітничого населення Донбасу через систему робкоопів по овочах і картоплі в четвертому кварталі 1928/29 р. не перевищував 20–25%, м'ясу — 70–75%, маслу — 30–35%, салу — 20%, рису — 50–60%, бавовняних тканинах — 70–75%, шерсті — 25–30%, шкірі для підшав — 4%¹¹⁷. Споживання м'яса робітниками скоротилося до 100–120 г на день¹¹⁸.

Не задовольнялися потреби навіть у споживанні хліба. Звертаючись до крамничних комісій, робітники настирливо вимагали збільшення персональних норм його видачі: з 2 до 2,5 фунтів для працюючих на добу та з $\frac{3}{4}$ до 1 фунта для утриманців. Однак малопотужні пекарні басейну ледве справлялися з випічкою хліба по тих нормах, котрі існували¹¹⁹.

За даними бюджетних обстежень, проведених 1929 р., в родинях гірників на одного їдця на день (у середньому за рік)

приходилося 300–400 г хліба, 350 г картоплі, 80 г фруктів, 133 г м'яса й 7 г коров'ячого масла¹²⁰.

Щоб попередити прогули, спричинені необхідністю здобування продуктів у багаточасових чергах, робкоопи намагалися організувати систему громадського харчування робітників на виробництві. Однак у 1920-х рр. ця система не набула поширення. Навіть у 1928/29 р. питома вага витрат на харчування в їдальнях у родинному бюджеті українських робітників у середньому не перевищувала 3,3%¹²¹. Більшість їдалень існувала в Донбасі, де їх послугами користувалися 7% робітників. Через брак коштів відкривалися переважно невеликі заклади громадського харчування, за винятком Єнакієвого і Горлівки, де з'являлися перші фабрики-кухні, що обслуговували до 1,5 тис. відвідувачів на добу. Типовим для переважної більшості закладів громадського харчування були скупченість, антисанітарія, дорожнеча, неякісність їжі та обмежений набір страв через перебої у постачанні. Тому витрати на обіди в заводських їдальнях для робітників басейну, котрі користувались їх послугами, сягали 30% прибутків бюджетів їх родин¹²².

У цілому по Україні за рахунок централізованих ресурсів за 1928/29 р. вдалося задовольнити нормативні потреби робітників тільки в споживанні круп — на 114% та олії — на 108,5%. Норми споживання хліба й борошна було забезпечено на 92%, м'яса — 56%, картоплі — 47%, масла — 39%, сала — 22%, яєць — 19%, овочів — 9%¹²³.

Найкраще постачалися хлібними і круп'яними виробами, а також продуктами птахівництва та тваринництва великі промислові міста — Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя й Миколаїв, найгірше — непромислові міста і містечка, де навіть норми по хлібу та крупах виконувалися на 2/3. Проміжну ланку між промисловими й непромисловими містами по рівню продовольчого постачання займали великі міста — Київ і Одеса. Неповне задоволення нормативної потреби споживання хліба у

Донбасі та Криворіжжі в I кварталі 1928/29 р. пояснювалося викачуванням його з міст на село й було припинено впровадженням карткової системи¹²⁴.

Мізерними залишалися норми постачання яйцями і маслом. У середньому в Україні річна норма постачання маслом не перевищувала 840 г, у той час як споживачі Москви та Ленінграда отримували по 7 кг 230–280 г¹²⁵. Зважаючи на це, в жовтні 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням «перерозподілу плану постачання промислових центрів у всесоюзному масштабі для належного задоволення робітничого постачання промислових центрів України»¹²⁶.

Одночасно проводився перерозподіл наявних ресурсів у межах республіки. З централізованого постачання було знято Херсон, Мелітополь і Бердянськ. Обмежувалося постачання по найбільш дефіцитних продуктах, спочатку по м'ясу, маслу й яйцях. У листопаді 1929 р. планове постачання цими продуктами зберігалось тільки в Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Києві, а по маслу та яйцям — у Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Кам'янському, Харкові з Будами, Запоріжжі з Дніпрельстаном, Миколаєві, Зінов'євську, Маріуполі, Шостці, Києві, Одесі, Рубіжному¹²⁷. Нормоване постачання соняшниковою олією було залишено для робітників Донбасу, Криворіжжя, Харкова та Дніпропетровська за обов'язкової умови скорочення контингентів споживачів в інших регіонах України¹²⁸.

Щоденні норми відпуску м'яса по забірних книжках встановлювалися для робітників Донбасу й Криворіжжя в розмірі 200 г та 100 г — для інших категорій споживачів.

Щомісячні норми придбання у робкоопах олії для робітників цих регіонів обмежувалися 1 кг, для робітників Харкова і Дніпрельстану — 800 г, а в решті окружних центрів — 600 г. Інші категорії споживачів в обох басейнах, Харкові та Дніпропетровську могли отримувати по 400 г олії, а в інших окружних центрах — по 300 г.

Нормоване постачання крупами у Донбасі та Криворіжжі встановлювалося в розмірі 2 кг для робітників та 1 кг для інших категорій споживачів, у інших окружних центрах для перших — у межах 1,5 кг і інших — 750 г. 2,5 кг круп мали отримувати сезонні робітники¹²⁹.

Постачання хлібом мало призначатися по старих нормах. Крім того, встановлювалися обов'язкові видачі борошна «для приварку» у Донбасі, Криворіжжі, Дніпропетровську, Харкові — по 1,5 кг на їдця щомісячно, а в інших місцях — по 1 кг¹³⁰.

Перебої та зменшення товарного постачання міського населення УСРР зумовлювалися не тільки зривом планів внутрішніх заготівель сільськогосподарських продуктів, а й невиконанням їх поставок із союзних республік. До зривів планів постачання його призводили і «паперові волинки», великі збитки заготівельних органів, погана робота транспорту та торгівлі.

План забезпечення споживачів централізованого постачання було виконано в обсязі 75,590 пудів. Поставки хліба з РСФРР також реалізовувалися не у повному обсязі. Замість запланованих 12 млн пудів зерна в Україну було завезено лише 9,5 млн.

План заготівлі масла було виконано лише на 35%. До того ж, на відміну від минулих років, не здійснювався завіз сибірського масла, при одночасному вивезенні його з УСРР в інші республіки.

Негативно позначилися на забезпеченні м'ясом міського населення припинення поставок з Північного Кавказу для Донбасу, а також зриви планів внутрішніх заготівель через вивіз дешевого українського м'яса до РСФРР, де ціни на нього були набагато вищими. Незважаючи на значне недовиконання м'ясозаготівель в Україні (виконано лише на 39%), Наркомторг СРСР відмовився від пропозиції уряду УСРР скоротити поставки українського м'яса до інших республік.

Аналогічна ситуація склалася й на ринку яєць. Через нестачу кормів план їх реалізації за жовтень—березень вдалося виконати на 16%. Однак Наркомторг СРСР запропонував УСРР вивезти

за межі республіки 80 вагонів яєць, заборонивши їх реалізацію на внутрішньому ринку. Тому у другому кварталі 1928/29 р. постачання робітників останніми майже не здійснювалося.

Скорочення постачання олією зумовлювалося браком сировини. В результаті навіть робітничі кооперативи Донбасу отримали 37% її, що призначалася за плановими поставками.

Завіз картоплі з РСФРР перебував під загрозою зриву через підвищення цін приватниками при відсутності їх державного регулювання.

Скоротилося завезення цукру, чаю і деяких інших продовольчих товарів. Найбільш дефіцитним товаром була сіль. Тому, коли вона з'являлася у продажу, покупці за декілька годин розмітали завезений крам.

Найгірша ситуація склалася на ринку промислових товарів. Порівняно з попереднім роком в Україну було завезено 36% бавовняних тканин, 54% — вовняних, 45% шкіряних товарів, 26% мила. Мізерні поставки шкіри не дозволяли задовольнити навіть попит на ремонт взуття¹³¹.

Бракувало галантерейних виробів, зокрема якісних панчіх фабричного виробництва. У недостатній кількості надходила в продаж жіноча білизна, до того ж її асортимент (переважно дорога шовкова) не відповідав попиту робітниць¹³². Не вистачало фабричного взуття, особливо калош, які для пайовиків робкоопів видавалися по одній парі на рік. З цього приводу у журналі «Крокодил» з'явилася карикатура «Гімнастична піраміда». На ній зображувався батько родини, який йшов у калошах під дощем, тримаючи на плечах дружину, тещу та дітей, які були без калош.

Оскільки фабричне взуття надходило до магазинів невідповідно сезонному попиту та у обмеженому асортименті, насамперед, по розмірах,¹³³ робітники надавали перевагу взуттю кустарного виробництва — більш дорогому й красивому, але недовговічному.¹³⁴

Не користувався попитом через низьку якість і готовий чоловічий одяг, що у достатній кількості та за доступними цінами поставлявся державними фабриками тресту «Швейпром» (наприклад, пальто коштувало 24–27 руб.). Робітники, особливо в столиці, відмовлялися купувати фабричний одяг. Вироби «Швейпрому» як неходовий товар, котрий затоварювався на складах робкоопів, з часом надсилалися на село. Нерідко «Швейпром» поставляв до кооперативних крамниць бракований одяг. Траплялися випадки, коли до партії готового одягу, замість вкраденого нового, потрапив старий. Про поставку такого одягу з одеської швейної фабрики повідомляли до редакції журналу «Червоний перець» поволзькі робітники. Вони писали, що «до самарської кооперації надіслали промшвейці кілька партій готового одягу. Коли подивилися самарці, — виявилося: там не зашите, там вже відірване, на пальтах — коміри зі старого хутра, в брюках — одна штанина на високого, а друга — на низького, гудзики одірвані, а деякі брюки, ще й ношені, з кількома латками, в кишенях — сірники і крихітки хліба».¹³⁵

Через обмежений асортимент бракувало одягу для дітей та для дорослих нестандартних розмірів. Тому товаром підвищеного попиту були тканини: робітники щомісячно витрачали на їх придбання 20% прибутків — значно більше, ніж на інші промислові товари¹³⁶.

Вагомою причиною поганого постачання робітників УСРР промтоварами, поряд з недостатнім виробництвом останніх, було ігнорування інтересів українських споживачів з боку союзних органів при розподілі їх централізованих фондів між союзними республіками. Так, частка промислових товарів, що виокремлювалася українським кооперативам, не відповідала їх питомій вазі в мережі загальносоюзної кооперації, а також попиту робітничого населення та його купівельній спроможності. Вона дорівнювалася 17% всієї їх кількості, в той час як питома вага їх пайщиків сягала 20,8% чисельності членів їх по

СРСР, а товарообіг цих закладів — 22% загальносоюзного. Частка робітничого населення України була навіть дещо більшою — 24%, хоча питома вага сплаченої їм зарплати становила 22,1% їх загальносоюзного фонду.¹³⁷

Скорочення планів централізованого державного постачання найбільше ущемляло інтереси робітників УСРР. Наприклад, у другому кварталі 1928/29 р. постачання Уцербсекції (Всеукраїнська центральна секція робітничої кооперації при Всеукраїнській спілці споживчих кооперативних організацій) бавовни зменшилося на 35,9%, в той час як по робітничому сектору інших республік — на 31%, калошах відповідно на 23,9% й 15,5%¹³⁸. Поступово до категорії дефіцитних потрапили всі товари повсякденного попиту.

Здобування дефіциту було нелегкою справою, оскільки товари підвищеного попиту зазвичай потрапляли до центральних крамниць, розташованих у центрі міст — далеко від околиць, де проживали робітники. Тому мешканці передмість мріяли переселити до центру, «щоб знати коли привозять дефіцит».¹³⁹

Перевищення попиту над пропозицією спричинило галопуюче зростання ринкових цін, особливо на продовольчі товари, котре негативно вплинуло на цінову політику кооперації. Збільшення номінальної зарплати не встигало за стрибками цін, що спричинили подорожчання вартості бюджетного набору. Так, у Сталінському окрузі з 15 березня 1928 р. по 15 березня 1929 р., за офіційними даними, вартість останнього збільшилася з 17 руб. 13 коп. до 22 руб. 76 коп.¹⁴⁰ Але ці дані не відображали реально-го стану речей, оскільки обраховувалися виключно на підставі цін кооперативної торгівлі, які були набагато нижчими за ринкові. Насправді, робітники витрачали набагато більше грошей на харчування, оскільки купували дефіцитні продукти у приватника.

Гучна кампанія зниження цін, проведена у 1927 р., не виправдала очікуваних сподівань. Реальну уявну про кризове становище справ у радянської торгівлі надають не «дуті» звіти

Наркомторгу, а твори тогочасних сатириків — письменників та карикатуристів, які викривали безперспективність адміністративного зниження цін, не забезпеченого ані економічно, ану організаційно, ані кадрово. З приводу примарності такого зниження у журналі «Червоний перець» з'явила карикатура «Два засідання», на якій зображувалися «засідання» курей, які насиджували яйця, тобто «давали результати», та засідання членів комісії зі зниження цін, «що їх не давали».¹⁴¹

Карикатуристи і сатирики викривали й методи адміністративного здешевлення товарів коштом споживача: шляхом продажу низькоякісних товарів за цінами високоякісних, але у новій упаковці, обважування та обмірювання покупців, домішки до харчових продуктів сурогатів або вироблення їх з неякісної дешевої сировини.¹⁴²

Темою багатьох карикатур була короткотривалість зниження цін. Так, на одній із них під назвою «Незворотні часи» зображувалася купівельниця, яка обурювалася з приводу підвищення цін відразу ж після завершення кампанії з їх зниження. На іншій — «Ціни вниз!» було намальовано робітників у спідньому, які здивовано розглядали цінники у крамниці на одяг та взуття: «пальто — 399 руб. 50 коп.», «костюм — 199 руб. 90 коп.», «шляпа — 39 руб. 00 коп.», «сорочка — 19 руб. 00 коп.» та «черевики — 109 руб. 00 коп.».¹⁴³

Кампанії зі зниження цін присвячувалося чимало прислів'їв та анекдотів: «Якщо ціни знижені — це не означає, що вони низькі», або «Зниження цін іноді схоже до радіовистави: чути, але не видно»,¹⁴⁴ або «Коли б ціни знижувалися б скрізь так охоче, як про це говорять та пишуть, то крам вже давно відпускався б споживачу задарма».¹⁴⁵

Однак, крім зростання цін після завершення кампанії по їх зниженню, купівельну спроможність робітників обмежило згортання кредитної діяльності торгових закладів робітничої кооперації, проведене виключно в УСРР. Порівняно з рівнем лютого–квітня

1928 р. у травні 1929 р. розміри короткострокового (так званого «дрібнокрамничного») кредитування робітників було скорочено в 5 разів. Це призвело до його фактичного припинення. Тим часом, за даними бюджетних обстежень, члени робітничих родин здійснювали половину закупок товарів у кредит у робкоопах, а ще 40% — у приватних крамарів. У Донбасі через нерозвиненість їх мережі роль приватника була вагомішою: робітники в більшості (66–77%) випадків зверталися за кредитом до нього. Однак із 1928 р. у зв'язку з наступом держави на приватника можливість позики в крамарів різко зменшилася.

Згортаючи кредитування робітників, держава урізувала рівень задоволення їх елементарних потреб — в опалюванні, їжі та інших товарах повсякденного попиту. Завдяки короткотерміновому кредитуванню вони купували речі першої необхідності. Частка продовольчих товарів, придбаних робітниками у цей кредит, становила в середньому по УСРР 52%, а у Донбасі — навіть 55%. Довгостроковий кредит служив засобом заготівлі палива і покупки меблів й інших товарів довготермінового споживання навіть для висококваліфікованих робітників, котрі не були спроможні купувати їх за рахунок місячного заробітку¹⁴⁶.

«Робітнича кооперація не зуміла розгорнути роботу по постачанню робітників продовольчими товарами і замінити приватника, що пішов з ринку», — констатував Наркомторг УСРР за наслідками обстеження стану його в Луганській окрузі¹⁴⁷. У той же час частка приватника в постачанні міського населення, зокрема овочами та картоплею, впала впродовж 1929 — 1930 р. з 50% до 5%¹⁴⁸.

Брак продовольчих товарів у кооперативній торгівлі зумовив стрімке зростання цін на сільськогосподарських ринках, що зменшувало купівельну спроможність робітників. Зокрема ринкові ціни на картоплю у Харкові за два тижні вересня збільшилися майже вдвічі — з 1 руб. 40 коп. до 2 руб. 75 коп. за пуд — при ціні в 1 руб. 15 коп. у кооперативі, а в Луганську у

жовтні сягнули 6–7 руб. за пуд. У листопаді рівень цін на картоплю в середньому по Донбасу досяг 40 коп. за кг¹⁴⁹.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що довоєнного рівня задоволення матеріальних потреб робітників не було досягнуто. Цьому перешкоджав низький рівень заробітків робітників, зокрема гірничої та металургійної промисловості. Негативно позначалася на купівельній спроможності робітників і низка інших факторів: грошова емісія першої половини 1920-х рр., голод 1921 р. — першої половини 1923 р., наступні неврожаї 1924 р. й 1928 р., а також хронічний дефіцит промислових товарів, що наприкінці 1920-х рр. переріс у товарну кризу. Особливої гостроти вона набула в УСРР. Така ситуація була спричинена не тільки неврожаєм та згортанням приватної торгівлі, а й надмірним вивозом продовольства за межі республіки, а також різким скороченням поставок товарів до промислових центрів УСРР порівняно з іншими республіками. У цих умовах, згідно з потребами індустріалізації, було запроваджено переважне забезпечення промислових регіонів основними продуктами харчування і промисловими товарами. Спочатку це було на основі переходу від вільної торгівлі до їх нормованого продажу та, врешті решт, до карток на хліб, а потім і на інші продуктової й основні споживчі промислові товари.

¹ Буяновер М. І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Х., 1928; його ж. Матеріальне положення донецьких робітників в 1923/1924 г. // Статистика труда в Донбассе. — Б.м., 1924. — Вып. 1. — С. 14–20; Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Х., 1928; її ж. Бюджет семьи рабочего и служащего в ноябре 1923 года — // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32–40; її ж. Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 года // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 2. — С. 18–22.

² Бюджети промислових робітників України в 1926/27–1928/29 рр. — Х., 1930. — С. 20.

³ *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). — К., 1963.

⁴ *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Х., 1971. — С. 56–57.

⁵ *Слуцкий А. Б.* Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. — К., 1963. — С. 411–415.

⁶ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг. — Серия 5. Статистика обмена, распределения и потребления. — № 25. — Т. 1. — Вып. 1. — С. XV.

⁷ Підрахунок за даними: Итоги десятилетия советской власти в цифрах. 1917–1927 гг. — Москва, 1928. — С. 360.

⁸ Статистика Украины: Питание населения Украины зимой 1921–1922 гг. — С. 38.

⁹ Там же. — С. 13.

¹⁰ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 106.

¹¹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 59.

¹² *Кабо Е.* Питание русского рабочего до и после войны. Бюджетные обследования декабря 1922 г, ноября 1923, ноябрь–октябрь 1924 г. — Москва, 1925. — С. 47.

¹³ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 106.

¹⁴ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 70, 103.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2074. — Арк. 10.

¹⁶ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 59.

¹⁷ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 92.

¹⁸ Там же. — С. 86.

¹⁹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 58.

²⁰ *Кабо Е.* Указ соч. — С. 93.

²¹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 82–83.

²² Там же. — С. 84.

²³ Там же. — С. 59.

²⁴ Там же. — С. 84.

²⁵ Там же. — С. 166.

²⁶ *Поляк Г.* Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. // Бюджеты рабочих и служащих. — Вып. 1. — Москва, 1929. — С. 28.

²⁷ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 107.

²⁸ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 75, 79.

²⁹ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 108.

³⁰ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 63.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 130, арк. 37.

³² *Николин А.* О внутренней торговле. — Москва–Ленинград, 1928. — С. 145, 192, 196.

³³ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 29.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 153. — Арк. 254.

³⁵ *Малафеев А.Н.* История ценообразования в СССР (1917–1963). — Москва, 1964. — С. 401.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 22.

³⁷ Там само. — Спр. 121. — Арк. 76; Спр. 122. — Арк. 6; Спр. 130. — Арк. 74.

³⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2514. — Арк. 125.

³⁹ *Довгопол В.М.* Вказ. праця. — С. 58; *Буяновер М.І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 107.

⁴⁰ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 50.

- ⁴¹ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 49.
- ⁴² Там же. — С. 50-51.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же. — С. 84.
- ⁴⁵ Там же. — С. 65-68.
- ⁴⁶ *Струмилин С. Г.* Рабочий быт в цифрах. — Москва — Ленинград, 1926. — С. 96.
- ⁴⁷ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 67.
- ⁴⁸ *Евменьев Н. В.* Жилища рудничных рабочих // Профилактическая медицина. — 1927. — X., 1927. — № 1. — С. 83.
- ⁴⁹ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 108-
- ⁵⁰ *Довгопол В. М.* Указ. соч. — С. 58.
- ⁵¹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 86.
- ⁵² Там же. — С. 65
- ⁵³ Там же. — С. 66.
- ⁵⁴ *Буяновер М. І.* Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — С. 110.
- ⁵⁵ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 65
- ⁵⁶ Там же. — С. 81.
- ⁵⁷ *Поляк Г.* Указ. соч. — С. 79.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3. — Спр. 383. — Арк. 129.
- ⁵⁹ *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — С. 85.
- ⁶⁰ Там само. — С. 28.
- ⁶¹ Там. само.
- ⁶² *Мовчан О. М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади. (20-ті рр.). — К., 2004. — С. 126.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Крокодил. — Москва, 1923. — № 17. — С. 570.

⁶⁵ Там же. — № 34. — С. 1047/

⁶⁶ *Прилуцький В. І.* Розвиток внутрішньої державної торгівлі УСРР у 1920-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 14. — К., 2005. — С. 185.

⁶⁷ *Слотник В. П.* Державна хлібозаготівельна політика в Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект). — Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1992. — С. 154.

⁶⁸ *Прилуцький В. І.* Вказ. праця. — С. 185.

⁶⁹ *Елена Осокина.* За фасадом «сталинського изобилія»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — Москва, 1999. — С. 40–41.

⁷⁰ Народне господарство України: Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 186.

⁷¹ *Елена Осокина.* Указ соч. — С. 56.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 8 зв.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 101.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ *Слотник В. П.* Вказ. праця. — С. 133.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 196.

⁷⁷ Там само. — Арк. 102.

⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 84.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 1089. — Арк. 23.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. — Арк. 34.

⁸² *Елена Осокина.* Указ соч. — С. 65.

⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 34.

⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 217.

⁸⁵ *Елена Осокина.* Указ соч. — С. 65.

- ⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 43–45.
- ⁸⁷ Там само. — Арк. 25–26.
- ⁸⁸ Червоний перець. — Х., 1928. — № 14–15. — С. 11.
- ⁸⁹ Там само. — Арк. 62.
- ⁹⁰ Там само. — Арк. 67.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 25.
- ⁹² *Елена Осокина*. Указ. соч. — С. 67.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 21.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 39.
- ⁹⁵ Там само. — Арк. 225–226.
- ⁹⁶ Там само. — Арк. 21.
- ⁹⁷ Крокодил. — Москва, 1925. — № 40. — С. 11.
- ⁹⁸ Червоний перець. — Х., 1928. — № 6. — С. 4.
- ⁹⁹ Крокодил. — Москва, 1925. — № 4 3. — С 5.
- ¹⁰⁰ Там же. — 1927. — № 42. — С. 11.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 750. — Арк. 17.
- ¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 84.
- ¹⁰³ Там само. — Спр. 752. — Арк. 16.
- ¹⁰⁴ Там само. — Спр. 326. — Арк. 457.
- ¹⁰⁵ Там само. — Спр. 752. — Арк. 16.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 752. — Арк. 46 зв.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 190.
- ¹⁰⁸ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁰⁹ Там само. — Спр. 176. — Арк. 78–79.
- ¹¹⁰ Там само. — Арк. 68.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 172. — Арк. 8–9; Спр. 176. — Арк. 102.
- ¹¹² Там само. — Спр. 176. — Арк. 78–79; ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 386. — Арк. 111.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 176. — Арк. 157.

- ¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ¹¹⁵ Там само. — Спр. 323. — Арк. 110.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 188.
- ¹¹⁷ Там само. — Спр. 176. — Арк. 157.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ¹¹⁹ Там само. — Спр. 323. — Арк. 110.
- ¹²⁰ *Елена Осокина*. Указ. соч. — С. 69.
- ¹²¹ *Козацька Т.* Громадське харчування робітників промисловості у 1929–1938 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. — Вип. 11. — К., 2004. — С. 296.
- ¹²² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 328. — Арк. 477.
- ¹²³ Там само. — Спр. 1089. — Арк. 23.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Там само. — Спр. 750. — Арк. 76.
- ¹²⁶ Там само. — Спр. 177. — Арк. 33.
- ¹²⁷ Там само. — Спр. 328. — Арк. 3.
- ¹²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 220.
- ¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 751. — Арк. 1 зв.
- ¹³⁰ Там само. — Спр. 1089. — Арк. 27.
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 63.
- ¹³² ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 326. — Арк. 40, 49, 51.
- ¹³³ Там само. — Арк. 28.
- ¹³⁴ Там само. — Арк. 42.
- ¹³⁵ Червоний перець. — Х., 1929. — №10. — С. 10.
- ¹³⁶ *Николин А.* Указ. соч. — С. 185.
- ¹³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 172. — Арк. 63.
- ¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 1089. — Арк. 21.
- ¹³⁹ Червоний перець. — Х., 1928. — №13. — С. 9.

- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 27–28;
ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 752. — Арк. 46 зв.
- ¹⁴¹ Червоний перець. — Х., 1927. — № 6. — С. 6.
- ¹⁴² Там само. — № 9. — С. 4, 6; Крокодил. — Москва, 1927. —
№ 40. — С. 3; — № 42. — С. 3; № 48. — С. 3.
- ¹⁴³ Червоний перець. — Х., 1927. — № 5. — С. 5.
- ¹⁴⁴ Крокодил. — Москва, 1926. — № 48. — С. 3; 1927. — № 30. —
С. 2.
- ¹⁴⁵ Червоний перець. — Х., 1927. — № 9. — С. 12.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 150. — Арк. 134.
- ¹⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 313. — Арк. 29.
- ¹⁴⁸ *Елена Осокина*. Указ. соч. — С. 76.
- ¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 323. — Арк. 110.